

ELŐSZÓ

Mintha szélcsend volna. Halkabban és ritkábban dobbannak a táncház deszkái. Az országos gyermeklap (a Jóbarát) versenypályázatára készült Zsuzsi-babák rég múzeumba kerültek, azóta tán a múzeum raktárába, akárcsak a Síp-pal-dobbal gyermekjátékai. Az Ezerjófű sem tudott mindenre gyógyír lenni. A népművészet szétfolyt az országutakon, riktó mementójaként a talmi csillogásnak. A meditálás ideje jött el. Így érzik e kötet szerzői, és bizonyára igazuk van. Jórészt abból a nemzedékből valók, amelynek a szülői házban még megadatott a népi gyermekjátékok autentikus öröme, de már a Jóbarát versenypályázataira is varrta a babaruhát, faragta a játékszereket; amely még táncolt otthoni bálokon, lakodalmakon, hogy aztán diákként, egyetemi hallgatóként a nagyváros táncházát látogassa. Gyermekkorukban éltek a folklórt, felnőtté válva átérték a folklorizmust: a népi kultúra beépülését az új kultúrába.

Talán csak merő véletlen, hogy néhányan a szerzők közül – és éppen Bíró Zoltán, akinek inspiráló, irányító szerepe ebben a munkában vitathatatlan, valamint Gagyfi József, akinek szintén a szerzősége messze túlmenő szerepe volt a kötet létrejöttében – éppen a hetvenes évek közepén kerültek az egyetemre, ahol e sorok írója éppen velük kísérletezve kezdte el 1975 őszén etnológiai előadásait és szemináriumait. Szakmai szempontból túlzás volna különösebb jelentőséget tulajdonítani ennek az együttműködésnek, az azonban kétségtelen, hogy akkor és ott fogalmazódtak meg fürkésző kérdéseink, amelyekre azóta is keressük a választ: Mi történik tulajdonképpen a népi kultúrával? A népi műveltség, a folklór reneszánszát éljük-e át valóban, vagy az, ami annak látszik, inkább a széthullást, a felszívódást álcázza? Az elmélet nyelvére fordítva: a folklór mint folyamat még mindig a hagyományos jelentést hordozó alkotás, vagy már csak (kétes?) értéket létrehozó termelés? Képes-e a széthulló és megmaradó rész helyettesíteni az egészet, egyenrangú-e az új pars pro toto metonímia a régi metaforával? Hogyan találják meg helyüket a hagyományos kultúra felbomló paradigmájából szétszóródó elemek az új szintagmákban?

1. Akkor az első felismerés csak az lehetett, hogy mindezek a kérdések már megfogalmazódtak az elméleti szakirodalom-

ban, és hogy ezek a folyamatok mindenütt nagyjából hasonlóképpen mennek végbe, legalábbis Európa keleti részében. Mihai Pop 1971-ben megjelent, kötetünkben is szereplő tanulmánya – *A folklór korunkban* – 1969-től számítja a folklorizmuskutatás történetét, német kutatóknak tulajdonítva az úttörés érdemét. Nálunk éppen Mihai Pop emel aztán szót már a következő évben a nagyobb nyilvánosság előtt is a folklór torzítása és manipulálása ellen (1972). Ezt követően folyamatosan jelentek meg olyan szakkönyvek és tanulmányok, amelyek elméleti igényvel és a gyakorlati hatás szándékával vizsgálják a folklorizmus megnyilvánulásait (bár magát a folklorizmus műszót következetesen kerülik). A *Revista de etnografie și folclor* két tematikus számot is szentelt ennek a kérdésnek (1971/5, 1977/1), ezekben jelentek meg többek között Mihai Pop és Radu Niculescu alapvető fontoságú tanulmányai is. Grigore Smeu önálló kötetben elemzi a folklór mai helyzetét (1973). Az újonnan megjelent szakküldvények mellett jelentősen befolyásolták a folklorizmus-jelenségek értelmezését Lucian Blaga, Dimitrie Gusti, Mircea Eliade, H. H. Stahl és mások kultúra- és folklórelméleti írásainak újradradásai, ezekben ugyanis sok rokonítható megállapítás olvasható a folklórelemek szerepváltásáról, a folklór modern világbeli esélyeiről.

A kutatásnak ezt a hatvanas években megélnkülő új szakaszát, amely a Mihai Poptól említettekhez hasonlóan a szovjet, francia, olasz, skandináv, lengyel, magyar néprajzi és szociológiai vizsgálatokban is kimutatható, indokolt neofolklorizmusnak nevezni – ahogy a szerzők többsége teszi –, hiszen a népi és nem-népi kultúra kölcsönhatásának elemzése végső fokon egyidős magával a néprajztudománnyal. De ha nem terheljük is a továbbiakban az olvasót a tradicionális folklorizmus és a neofolklorizmus műszó használatával, talán mégsem árt mindjárt leszögezni, hogy ebben a kötetben a folklorizmus ilyen értelemben mindig neofolklorizmust jelent.

A kötetben szereplő szerzők munkája ehhez a nemrég felendült folklorizmuskutatáshoz kapcsolódik, mintegy megszívvelve e terület egyik kiváló teoretikusának véleményét: „feltétlenül szükség volna e témakör elmélyült, terepmunkán alapuló, anyaggazdag és önálló vizsgálatára” (Voigt 1979. 220–221.).

2. Azt bizonyosan tudjuk, minden kétkedés ellenére, hogy a történeti értelemben vett, a parasztság életmódjához kapcsolódó

hagyományos népi műveltség az életformaváltás ellenére sem tűnik el nyomtalanul. Ám ez a folyamat: a hagyományos rendszer felbomlása, a folklórjelenségek átértékelődése, beépülése a szocialista kultúrába nem spontánul megy végbe, és nem is veszélyek és problémák nélküli, még akkor sem, ha – mint nálunk – a népművészet, a folklór továbbéltetése, beépítése a mai kultúrába művelődéspolitikai program.

A várható szakmai tanulságokon túlmenően ez a folyamat azért is megérdemli a behatóbb elemzést, mert a kisebb-nagyobb emberi közösségek sorsa összefonódik kultúrájuk sorsával. A kultúrához ugyanis hozzátartoznak az emberi világ mindazon jelenségei, amelyek az emberi szabadság kiteljesedését szolgálják: a humanizált természet (az anyagi kultúra), a társadalmi viszonyok rendszere (a kultúra társadalmi szférája) és a sajátosan humanizált szubjektumok világa (a szellemi kultúra). Ez tulajdonképpen az az ontologikus közeg, amelyben az ember él (vö. Ágh 1980. 33.; Garai 1980. 333.). Így ha önmagunkról, népi közösségeink helyzetéről, etnikai közösségünkről a lényeg akarjuk megtudni, nemcsak részleteiben, a tárgyak és a jelenségek szintjén, hanem általánosabban, a régi és az új, a népi és a nem-népi oppozíciójában is tanulmányoznunk kell kultúránkat. Erre vállalkoznak e kötet szerzői. A lényeg érdekli őket minden mítosz és manipuláció nélkül, a mai kultúra helyzete és sorsa foglalkoztatja őket minden romantikus nosztalgia és fellengzős optimizmus nélkül. Tudatosan keresik a lényegét, tudatosan objektivitásra törekednek: senkivel nem polemizálnak, senkit nem támadnak, a valóság nyílt feltárása azonban erős érv mindazzal szemben, amit korábban – kényelmességből vagy tekintélytiszteletből – kritika nélkül fogadtunk el. Nehéz utat választottak, amely nem kerüli meg a bonyolult kérdéseket, de amely – éppen ezért – a legeredményesebb. Sokféle-képpen lehetne minősíteni ezeket az írásokat: kommunikáció-elméleti, etnoszemiotikai, szociálpszichológiai – mindezek a jelzők rájuk illenének, a néprajzi azonban semmiképpen nem, bár vizsgálódásuk középpontjában éppen a népi kultúra áll. Voltaképpen kultúraelméleti írásokat tartalmaz a kötet, elméleti, filozófiai tanulmányokat a népi műveltség mai helyzetéről, és így közvetve egész nemzetiségi kultúránkról. Még a konkrétabb, ún. esettanulmányokra is ez jellemző. Alapos elméleti felkészültség, biztos világnézeti alapállás, kellő szellemi bátorság és tisztaság sugárzik ezekből az írásokból. Mindez nem-

csak a szerzőket minősíti, hanem azt az egész fiatalabb kutató nemzedéket is, amelyet méltóképpen képviselnek.

3. A tanulmányokat olvasva ébredünk rá, mennyire nem ismerjük közhelyként használt alapfogalmainkat. Mint ahogy a kultúrát is a köznyelv és a köztudat szűklátókörűen elsősorban a tudományokra és a művészetekre vonatkoztatja, a népi kultúrában is hajlamosak vagyunk csak a parasztit, a történetit látni. Ilyen szűk értelmezés alapján persze könnyű azt állítani, hogy népi kultúra ma már nincs, csak az erőteljes erózióból megmaradt elemei, mert hisz a hagyományos paraszti közösségek valóban felbomlottak vagy most élik e bomlási folyamat fájdalmas velejáróit. A kötet tanulmányaiból viszont kitűnik, hogy a népi kultúra nem föltétlenül csak történeti jellegű: ma is beszélhetünk népi kultúráról. Ebben az értelemben minden olyan kulturális jelenség, amelyet nem „legalizál” a tömegkommunikáció, népi kultúrának tekinthető. Így a mai népi kultúra kulturális alternatívát is jelent, különösen a fiatalabb nemzedék számára. Az a téves felfogás is él (részben némely kiadványok megtévesztő címe alapján), hogy a népi kultúrához csak az tartozik hozzá, ami ünnepi, ami díszes, illetve gyakran a népművészet terminus jelöli a népi kultúra, a folklór egészét. Ezt a közkeletű tévedést is helyreigazítják a szerzők, szándékosan helyezve előtérbe a hétköznapi kultúráját: a hétköznapi tárgyakat, a köznapi, hiedelmeket és hiedelemcselekvéseket, amelyekben a hit mellett már a kétely is jelen van, egyszóval a mindennapok kommunikációs gyakorlatát.

4. Fontos felismerés még, hogy a kultúra elemeinek elterjedése, átvétele, fennmaradása tulajdonképpen közlés, kommunikáció, és az, hogy a kultúra nem állapot, nem megállapodott rendszer, hanem élő, működő struktúra. Hogy miért éppen a közlés a kultúra létformája? Mert az emberi társadalom és a cselekvő egyén tevékenységéből ered, és ha örököljük és átörökítjük is meglévő értékeit, ez az öröklés nyilván nem biológiai, hanem társadalmi, maga is közlésfolyamat. Ahogy J. M. Lotman információelméleti szempontból ezt meghatározza: a kultúra „valamennyi nem örökletes információ, az információ szervezési és megőrzési módjainak összessége” (1973. 272.). A kultúra élete, működése áll a vizsgálatok középpontjában, és ez azonosítható a mindennapok kommunikációs gyakorlatával. Akárcsak a nyelvészetben, a kultúra vizsgálatában is legopera-

tívabbnak éppen a kommunikációs keret bizonyul, a maga szimbólumot, rítust teremtő, megőrző jellegével.

Ezek az elemzések azt mutatják, hogy a hagyományos folklor eredetileg önálló szemiotikai rendszert alkotott, elemei sajátos (szimbolikus) jelentéssel bírtak, sajátos szerveződési szabályuk volt. A változás kétsíkú: végbemegy ennek a rendszernek a lebomlása, és ezzel részben párhuzamosan elemeinek jó része beépül az új kultúra szintén önálló szemiotikai rendszerébe. A folyamat a paradigmatiszós sík bomlásával kezdődött meg. Jól példázzák ezt a népi varrottások: kényszerűségből is (mivel a rostnövények termesztése háttérbe szorult) és a polgári ízlés hatására is új alapanyagok jelentek meg, amelyek fokozatosan kiszorították a régieket. Részben szintén kényszerűségből új hímzőcérnákat kezdtek használni a régiek helyett. Az alapanyaggal és a hímzőcérnával új színeket és színkombinációkat fogadnak el és kreálnak, amelyek fokozatosan „kikezdek”, átalakítják az állandóbbnak bizonyuló hímzőmódokat (a technikát), a formákat (a motívumokat) és a kompozíciót. A falusi életmód megváltozásával a varrottas új környezetbe kerül. Még inkább idegen számára a városi környezet, ahová szintén eljut. A motívumok önálló életre is kelhetnek mint városi ruhadarabok, hímzett házbeli holmik díszítőmotívumai vagy mint bárhol alkalmazható dekoratív elemek. A paradigmának ez a lebomlása és új szintagmákba való beépülése a népművészet hagyományos elemeit megfosztja eredeti (kultikus, szimbolikus stb.) jelentésüktől. Ez azt jelenti, hogy az, ami ma történik, már nem a népi kultúra *jelentéssel* bíró tárgyainak *alkotása*, hanem e tradícióból származó, de már csupán *értékkel* bíró tárgyak *termelése*. A jelentést a többnyire felszínes, csupán vélt érték helyettesíti, a népművészeti alkotást az ipari, iparművészeti termelés. Így a varrottások is, akár csak a népi kerámia, Bíró Zoltán szavával élve: átkerülnek az eladhatóság vonzásába.

Hasonló változásokat tükröz – mint Balázs Lajos kötetbeli tanulmánya igazolja – a népszokások színpadra állítása. Mert bár népszokásainkban eredetileg is bőven vannak dramatikus elemek, mi sem áll távolabb tőlük, mint a színpadszerűség. A színpad a népszokások eredetileg legkevésbé lényeges elemét, a látványt emeli ki, és a régi jelentés, funkció „nyűgétől” eltávolodva, „politikai, szórakoztató, más szóval a társadalom érdekeinek megfelelő nevelői célt szolgálnak”.

5. Mi történt, mi történik a népi műveltséggel, amelynek történetileg kialakult rendszere, modellje megbomlott, és így a fokozatos erózió következtében nemcsak elveszítette befogadó, asszimiláló (folklorizáló) képességét, hanem széthullott elemeiben maga is asszimilálódik? Sorsa két oppozíció függvényében alakul (eltekintve most az esetünkben egyáltalán nem lényegtelen interetnikus hatásoktól): 1. Mint paraszti kultúra történeti jellegénél fogva a régít, a hagyományosat képviseli, és mint ilyennek fontos szerepe van a nemzetiségi kultúra jelenének és jövőjének alakításában. Elemeiben tehát beépül az új kultúrába, de ennek rendszerében, modelljében mint számára szokatlan közegben kulturális maradványként (survival) él tovább. Lényegében ezt a folyamatot vizsgálja a tanulmányok többsége. 2. Másrészt mint mai népi műveltség szintén megszűnt paraszti kultúra lenni, és függetlenül attól, hogy az őt képviselő közösségek, csoportok falun vagy városon élnek, egy olyan alternatívát képvisel, amely orális voltában és a tömegkommunikáción kívül eső jellegében különül el elsősorban. A folklorizmus tehát mint folyamat részben a kultúra fejlődésének, változásának szükségszerű jelensége (*régi: új* oppozíció), részben pedig az intraetnikus kulturális kölcsönhatás megnyilvánulása (*népi: nem-népi* oppozíció). A tanulmányokban gyakran emlegetett „idegen környezet” fogalmát meg lehet közelíteni a kulturális modell oldaláról is. Így arra is fény derül, hogy a folklorizmusban mint folyamatban a hagyományos és a mai kölcsönösen idegen egymás számára, éppen mivel más-más modellhez tartoznak.

6. A népi műveltség bomlási folyamatának egyik általános törvényszerűségét jól illusztrálja az, amit a kötet első tanulmányában Mihai Pop ír az egyes népköltészeti műfajok sorsáról. Ebből kitűnik, hogy az egyes műfajok nem egyformán állnak ellen az erózióknak, annak, hogy „fogyasztási javakká” válnak: ellenállóbb a népszokások (rítusok) zenei anyaga, mint a lírai dalok, szívósabb a hangszeres zene, mint a vokális stb. Érdekes módon a hangszeres zene megőrzésében fontos szerepük van a cigány zenészeknek. Ezzel mintegy párhuzamként említhető, hogy Nagy Olga is éppen cigány közösségekben talált gazdag magyar népmesei anyagot, Pozsony Ferenc pedig hasonló közösségekben gyűjtött archaikus jellegű népballadákat (Nagy 1978; Pozsony 1984).

A népköltészeti műfajok példája általánosítható az egész népi kultúrára. A népi műveltség egyes területeinek, jelenségeinek más és más szerep jut a modern műveltségben. Természetes, hogy az anyagi kultúra legtöbb eleme (pl. a földművelés és állattartás, ennek eszközei és szerszámai, a hagyományos viselet stb.) nem menthető át a modern életbe.

Minden bizonnyal a hagyományos kultúrának azok az elemei őrződnek majd meg legszívesebben, amelyek a legkevésbé feltűnőek, de leginkább jellemeznék bennünket és leginkább jelen vannak mindennapi életünkben: gesztusaink, magatartási és viselkedési módjaink, olyan köznapi szokásaink, mint az étkezés, az emberi kapcsolatteremtés, a mindennapi érintkezés alig érzékelhető mozzanatai, ártatlan hiedelmeink, sőt babonáink is (vö. Kósa 1984. 133.).

A legtöbb értéket már eddig is a népművészetből meríthették az autonóm művészet: a népköltészetből, a népzeneből és néptáncból, a népi díszítőművészetből. Ez a folyamat remélhetőleg nem zárul le, és így a népművészet valamennyi számottevő értéke megtalálja helyét a modern kultúrában is.

Az egyes tájegységek sem egyformán hagyományörzők. A peremterületek tudvalevőleg rendszerint archaikusabbak, de az, hogy a keleti tájegység vagy a Mezőség hagyományos népzeneje szívósabban őrződött meg, nem csupán a peremhelyzetnek vagy az elszigeteltségnek tulajdonítható. Ebben valószínűleg annak is szerepe van, hogy a dalban és a hangszeres muzsikában megvalósuló kommunikáció itt mintegy kompenzálja a helyi nyelvjárást mint beszédet, amely kommunikációs funkcióban meglehetősen redukált, verbális kidolgozottság tekintetében hézagos.

7. A népi műveltségnek azok az elemei, amelyek az új, a nem-népi kultúra modelljébe, rendszerébe kerülnek (székelykapu, táncház stb.), konnotációs jelentést vesznek föl. Miközben szemiotizálódnak és ritualizálódnak, egy sajátos konnotáció tapad hozzájuk. Ez a konnotáció alkalmas arra, hogy a nemzetiségi kultúra sajátos vonásait képviselje a szocialista kultúrában, ugyanakkor azonban az a veszély is fennáll, hogy manipulálva a népi műveltség elemeit, eltereljük a figyelmet a közösség egyéb problémáiról. Tisztában kell lennünk azzal, hogy a népi kultúra nem helyettesítheti a modern műveltséget, a népművészet, a folklór nem helyettesítheti az autonóm mű-

vészetet, nem állítható szembe vele, nem erősíthet etnocentrikus szemléletet.

8. A hagyományos, ún. primér közösségek felbomlása, a stabilitást felváltó demográfiai mikromigráció többféle következménnyel járt. Egyféleképpen váltak ki azok, akik városra költöztek, de megtartották kapcsolataikat szülőfalujukkal, illetve városba került falubeliekkel, másféleképpen a városra került első generációs értelmiségiek, akik tudatosabban és érzékenyebben szembesülnek a hagyománnyal, ismét másképpen az ingázók, akik kétlakiságuk ellenére még inkább kapcsolódnak az ősi gyökerekhez. Végző fokon az egyén helyzete változott meg gyökeresen, paradox módon lebegve a szabadság új lehetősége és a valóság hagyományos kötöttsége között. A szerzők több ízben figyelmeztetnek rá, milyen veszélyekkel jár a hagyományt abszolút értékkritériumként alkalmazni a kulturális jelenségek megítélésében.

9. A népi műveltség elemeinek beépülése a mai kultúrába természetes folyamat. Természetes, de nem veszélyek nélküli. És mi, akiknek legfőbb gondunk éppen a hagyományok átmentése, ritkábban gondolunk e veszélyekre, pedig ott leselkednek közhelyeinkben, közhelyszerű gesztusainkban, a népművészet piacra kerülésében, a tömegkommunikáció felszínességében stb. A homoródalmásiaknak a földművelő munkákhoz kapcsolódó köszönésműveit elemző dolgozat pl. meggyőzően mutatja be (bár így nem nevezi meg), hogy a hagyomány bomlása nem ritkán eredményezhet kulturális vákuumot még olyan egyszerű kommunikációs aktusban is, mint a köszönés. A tömegkultúrában, a piacon a népművészet gyakran giccsé válik, amelynek értékét a látható, ám csalóka felülete alapján ítéljük meg. A kötet tanulmányai mindezt alapos elemzésekkel bizonyítják, néha a népi kultúrával kapcsolatos mítoszokat is megkérdőjelezve (pl. a „tisztá forrás” mint színpadi műfaj, irányítás és spontaneitás az árcsói vásáron, a városra került székelykapu, amely már nem kapu többé stb).

10. A hetvenes évek elején hosszas és szenvedélyes vita folyt a hazai sajtóban a népi műveltség helyzetéről, jelenéről és jövőjéről. Annak idején az volt a terv, hogy szakembereink megkísérlik általánosítani e vita tanulságait. Erre mindmáig nem került sor. Egyáltalán nem vállalkoztunk sem akkor, sem később az elméleti elemzésre, a tárgyilagos összegezésre. Ezt

végzi el most ez a kötet, a kellő távlattal, az eltelt évtized pozitív és negatív tapasztalataival. Bár nehéz igazán objektívan viszonyulni a népi kultúrához, a szerzők végig tárgyilagosak tudnak maradni. Nagy erényük, hogy mindig a lényegre kérdeznek, és nem az a fontos, hogy válaszuk megnyugtató vagy vigasztaló legyen, hanem az, hogy legjobb mai tudásunk szerint igaz legyen.

PÉNTEK JÁNOS